

Nemzedéki szocializáció a családban

Somlai Péter

A szocializáció az a folyamat, amelynek során a biológiai egyed születését követően szociális és kulturális lénygé válik. Ez a „második születés” azonban nem egyetlen aktus, hanem hosszú időt vesz igénybe. Nem tekinthető befejezettnek az érettséggel, a felnőttkor elérésével sem, hiszen az egyénre élete végéig várhatnak új helyzetek, státusok, részese lehet alapvető változásoknak.

E folyamatban, s így a családi szocializációval foglalkozó kutatásokban is, *szorosan összekapcsolódnak a kultúra, a társadalom és a személyiség szintjén értelmezett jelenségek, azaz a makro- és mikroszintű összefüggések*. Ez régóta vonzza az antropológusok, pszichológusok, pszichiáterek és szociológusok figyelmét. A század húszas éveitől úgy tűnt, hogy több tudományág – például az adaptáció és tanulás témakörében – egyesíthető a „személyiség és kultúrad-irányzat vagy a rendszerelmélet keretei között. Később ugyanez megismétlődött az egyenlőtlenségek újratermelése és az „osztályspecifikus szocializáció” témájával kapcsolatban.

Ez a várakozás azon alapult, hogy a szocializáció szempontjából a családot tekintik a legfontosabb közvetítő intézménynek. A családi kapcsolatok és kötődések, azonosulások és konfliktusok, szokások és szabályok formálják leghatékonyabban az emberek szükségleteit és értékeit, személyiségüket, társadalmi hovatartozásukat. Éppen ezért fordul a kutatók érdeklődése a családi szocializáció felé a legtöbb társadalmi „probléma” kapcsán, akár népesedési folyamatokról, a második gazdaságról, az oktatásügyről vagy divatjelenségekről, akár pedig előítéletekről, a deviáns magatartás vagy éppen a tehetségek kialakulásáról van szó.

Az utóbbi évtizedekben a családi élet, a szerepek és kapcsolati összefüggések több területe a kutatások előterébe került. Ezek közül néhányról csupán utalás-szerűen fogok szólni, majd valamivel bővebben fogom tárgyalni a szülő-gyerek kapcsolatokat. Terjedelmi korlátok miatt meg sem említek olyan izgalmas kutatási területeket, mint például az én fejlődése és identitásalakulása, a családi kötődések és konfliktusok, a testvérkapcsolatok, a rokonsági viszonyok vagy a háztartási gazdálkodás alakulása.

Társadalmi változások és a szocializáció témakörei

A családi szocializáció egyik legtöbbet kutatott területe a *nemi és házastársi szerepek*, kapcsolatok problémája. Ahhoz, hogy a 70-es évek óta annyira elter-

jedjenek a nemekkel kapcsolatos tanulmányok (az ún. „gender studies”), elsősorban a feminizmus fellendülésére, a nők társadalmi helyzetének (képzettségüknek, munkavállalási arányuknak, közéleti szerepvállalásuknak stb.) a megváltozására volt szükség. Közrejátszott ebben továbbá (főként az orális fogamzásgátlók hatására) a szexuális normák és magatartások megváltozása, a tömegkultúra és sok más tényező.

Mindez egybefonódott azokkal a *változásokkal*, amelyek az otthon falai között, a *családokon belül* zajlottak le, s amelyek mindkét nem tagjait érintették. Egyre több férfi folytat olyan tevékenységet, amely korábban a feleségek, anyák, nagymamák kizárólagos szerepköréhez tartozott: csecsemőgondozást, kisgyerekfürdetést, óvodások hazakísérését, játékot és tanulást a gyerekekkel, közös kirándulást stb. Mindezek kapcsán új fejezete alakult ki és gazdag szakirodalma gyűlt össze nemcsak a nőkérdésnek, hanem az apaságnak is. S noha több nemzetközi összehasonlító vizsgálat szerint a fejlett országokban továbbra is éles különbségeket tesznek a szülők a fiú- és a lánygyerekek nevelése között, megbízható elemzések állnak rendelkezésre arról, hogy a század közepe óta csökkentek ezek a különbségek.

De nemcsak a nemekkel kapcsolatos, hanem az életkori szerepek is változnak. Közülük legtöbb figyelmet a csecsemők és a kamaszok szerepeinek szentelnek a kutatók. Sokan foglalkoznak az *öregék szerepeivel* is, mert Európa legtöbb országának népessége öregszik. A családoknak pedig rendkívüli jelentőségük van tagjaik öregedésének folyamatában is. Az öregséggel járó helyzetek, lehetőségek és tevékenységek meghatározása nagyban függ a különböző nemzedékekhez tartozó családtagoktól, kapcsolatuk légkörétől és rendszerétől, otthoni munkamegosztásuktól, érintkezéseik módjától. Gondoljunk csak arra, mekkora eltérés tapasztalható azonos életkorú emberek egészségi állapotában, aktivitásában, társas kapcsolatainak sűrűségében.

Az *öregék* sokféle „határhelyzetbe” kerülhetnek: élhetnek egyedül, izoláltan kis településen vagy nagyvárosban. Arra is sok példát találhatunk, hogy „elnyeli” őket a rokonság, kizsákmányolja munkaerejüket. Az együttlakás legtöbbször súlyos feszültségekhez, sőt kapcsolati törésekhez vezet, mert a fiatalok családja nem tud megbirkózni az egyre idősebb, betegebb nagyszülők, dédszülők ápolásával. Ugyanakkor az állam, az egyházak, a hivatásszerű gondozás intézményei nem tudják pótolni a családi kapcsolatok személyességét. A tapasztalatok alapján úgy tűnik tehát, hogy az *„együtt és külön” egyensúlyának megtalálása az életkori szocializáció egyik döntő kérdése.*

Ugyancsak sokat kutatott és interdiszciplináris téma a *mentális patológiák családi keletkezése*. A pszichiátria Sigmund Freud óta abból indul ki, hogy a személyiség kóros szerkezetéért főként a gyerekkori eredetű, a családi légkörön keresztül hosszabb időtávon át ható tényezők a felelősek. Ezek a hatások a család torzult kapcsolatrendszeréből fakadnak. A kutatások új eredményei – például a „kettős kötés” kialakulásáról és hatásmechanizmusairól – nagy hatással voltak a pszichoterápia alkalmazott területeire, így a családterápiás módszerek megújulására is. Ezek nyomán pedig új kérdések vetődtek fel a személyközi

kapcsolatok alakulásáról és arról, hogyan kell értelmezni a személyiség és a kultúra, illetve az egyének és a társadalom közötti közvetítések családi funkcióját.

Ezek a kérdések szorosan kapcsolódnak az értékek, normák és *devianciák* problémáihoz. A 60-as évekig e témakörben is a funkcionalizmus uralta a kutatók gondolkodását. Márpedig a funkcionalizmus egyedül a társadalmi integráció erejével hozta összefüggésbe a szocializációt, s az anómiával (társadalmi rendellenesség, normáktól való eltérés) értelmezte a társadalmi patológiákat. Ezért mindvégig az egyének adaptációs követelményeit vizsgálták. Fel sem merültek azok a kérdések, amelyek az egyén aktív részvételét tanulmányozzák a devianciák kialakulásában.

Családi nevelés és társadalmi struktúra

A családi nevelés vizsgálata sokáig az etnológusok és pszichológusok területének számított. Egy ideje azonban a szociológusok is próbálják megragadni különböző fogalmakkal és módszerekkel *a társadalmi struktúra, valamint a családi szocializáció, a szülők és gyerekek kapcsolata közötti összefüggéseket*.

Az ide vonatkozó kutatásokat jól példázza Melvin Kohn (1976) koncepciója és termékeny munkássága. Szerinte a nevelés társadalmi különbözőségei elsősorban abból fakadnak, hogy a szülő milyen mértékben tesz különbséget egy-egy magatartásforma, cselekedet közvetlen lefolyása és annak távolabbi összefüggései között. Feltételezte, hogy a munkásszülők és a középosztálybeliek között éppen e tekintetben vannak érdemleges különbségek. Az eltérések okait keresve jutott el a *munkamegosztás* világához. A középosztálybeli apák többségükben szellemi munkát végeznek, másokat irányítanak, s önállóan döntenek. Ennek következtében ők inkább figyelembe tudják venni gyerekeik szándékait, motivációit és érzékenyebbek arra, hogy módszereik, jutalmazásaik és büntetéseik miként befolyásolják gyerekük fejlődését. A munkásszülők viszont izomerejük kifejtéséből élnek, tárgyakkal manipulálnak s nem ők, hanem vezetőik hozzák meg a munkafolyamatra vonatkozó döntéseket. Mindez azt eredményezi, hogy szülőként is csak a cselekedetek közvetlen hatásaival törődnek, s nem veszik figyelembe gyerekük jellemének és én-fejlődésének távolabbi következményeit. Minél kevésbé önállóan irányítják és ellenőrzik munkatevékenységüket, annál inkább várnak el maguk is konformizmust gyerekeiktől.

Melvin Kohn hipotéziseit Olaszországtól kezdve Tajvanig számos országban próbálták empirikusan tesztelni, s egymásnak ellentmondó eredményeket kaptak. A kritikusok és másodelemzők rámutattak, hogy nem sikerült jól elkülöníteni sem a nevelési különbségeket, sem pedig az apák foglalkozásait. A leggyakrabban hangoztatott bírálat arra vonatkozott, hogy Kohn figyelmen kívül hagyta az anyákat és nem értelmezte a „vegyes foglalkozású” családokat. Elméletét végül is nem a cáfolatok szorították ki a szocializációs kutatások centrumából, hanem az érdeklődés megváltozása, a kutatási irányok eltolódása.

A legkedveltebb új témák a családi kapcsolatok és kommunikáció problémáira vonatkoznak. Itt is született egy olyan elmélet, amelyik még az előbbinél is népszerűbb lett. *Ez a személyes kommunikáció kódjai és az egyenlőtlenségek családi újratermelése* közötti összefüggésre vonatkozott.

Szerzőjét, Basil Bernsteint s munkásságát jól ismerik nálunk is, hiszen számos műve jelent meg magyar fordításban és a hazai kutatók közül többen használták fel vizsgálati szempontjait és módszerét. Az ő eredeti kérdése az volt, hogy miért nem sikerült a speciális oktatási programokkal kiegyenlíteni a munkásszülők gyerekeinek hátrányait. Válaszának lényege: a kudarcok okát nem akarati tényezőkben, hanem a kommunikáció módjában, pontosabban „kódjának jellegében” kell keresni. A nyelvi kommunikáció kétféle kódrendszerben folyik: kidolgozott vagy korlátozott kódban. A kidolgozott kódban képesek vagyunk elvonatkoztatni aktuális összefüggésektől, tudunk univerzális jelentésű tartalmakat közölni és megfogalmazhatjuk beszédünk érvényességi körét. Ilyen nyelvhasználatot követel meg az iskola, s ezt használják a középosztálybeli családokban. A korlátozott kód viszont mindig valamilyen konkrét helyzethez, egyedi „kontextushoz”, partikuláris jelentéshez köti a beszélőt, s így az utalásszerű érvényesség megértésétől és elfogadásától függ a kommunikáció folytatása. Ezt használják a munkáscsaládokban.

Hogyan sajátítják el a gyerekek ezt a kétféle nyelvi kódot? Erre próbált válaszolni Bernstein a családok osztályspecifikus szereprendszereire vonatkozó téziseivel. A munkások körében a pozicionális, a középosztályban pedig a személyi orientációjú családokat találni. Az utóbbiakban a családtagok arra készítetik egymást, hogy nyelvi eszközökkel próbálják meghatározni helyzetüket, értelmezni feladataikat és megoldani konfliktusaikat. Az előbbieken viszont a szerepek élesebben, a formális státusok (például a nemek) szerint, különülnek el. Ez zártsgot biztosít, ami nem arra motiválja a gyerekeket, hogy jól megfogalmazott érvekkel tárják fel helyzetüket és oldják meg szerepkonfliktusaikat. A munkásgyerekek tehát azért kerülnek hátrányos helyzetbe, mert otthoni beszédmódjuk és egész kultúrájuk áll szemben az iskolával, annak követelményrendszerével és kultúrájával.

Ez az elmélet rendkívüli szakmai érdeklődést keltett. Az ellenőrző vizsgálatok a vártnál kisebb különbséget találtak a középosztálybeli és a munkásgyerekek beszédében, a kritikusok pedig kimutatták többek között, hogy a szerző nem egyértelműen határozta meg a kétféle nyelvi kód jellegét. Mindezek mégsem csökkentették az elmélet heurisztikus jelentőségét. Bernstein irányította talán leghatásosabban a figyelmet arra, hogy a *személyközi kommunikációban nemcsak „kifejeződik”, hanem újra is teremődik a társadalmi struktúra.*

Új kutatási tendenciák a „mélyszerkezetek” irányában

Korábban említettem, hogy a szocializáció újabb kutatási irányában előtérbe kerültek a látens struktúrák, a kapcsolatok kommunikatív „mélyszerkezetei”. Ez

összefügg új szemléletmódok és módszerek, például a „kognitív tudomány” kialakulásával. Az elmúlt évtizedekben a gondolkodástól vagy az emlékezéstől kezdve a motivációkon át olyan komplex jelenségekig, mint a párválasztás vagy a politikai szerepvállalás, egyre több elemzés és új vizsgálati szempont utalt a szocializáció összefüggéseire.

Ilyen szempontok nyomán terjedt el például a „szociális kompetenciák” vizsgálata. Ez a fogalom arra vonatkozik, hogy mennyire tudjuk meghatározni társas viszonyainkat, kooperációink vagy konfliktusaink helyzeteit, partnereink magatartását, döntéseit és választásait. A szociális kompetencia erőforrást jelent és hatalmat biztosíthat, de a hatalomnak rendszerint rejtőzködőbb, „informálisabb” fajtáját. Sokszor éppen azoknak van magas szintű szociális kompetenciájuk, akik gyengének látszanak a személyközi kapcsolatok felszínén. A szociális kompetencia nem úgy változik az életkor előrehaladtával, mint a testi erő vagy a tapasztalati tudás. Kutatók kiderítették, hogy már a csecsemőknek is van szociális kompetenciája, s ezzel néha erősebben tudják ellenőrizni egyik vagy másik szülő viselkedését, mint azok az övékét.

Ez is mutatja, hogy *a családi szocializáció sohasem egyirányú folyamat*: benne mindegyik tag alakítja a másikat, hozzájárul a maga módján a másik tevékenységkörének, szerepeinek és énjének meghatározásához. Ezért kellett a konformizmus, a passzív alkalmazkodás és beilleszkedés vizsgálata felől új irányba fordulnia a kutatásnak. Az olyan viszonylag új témák, mint a szociális konstruktivizmus, a címkézés, a stigmatizáció, a látens tevékenységi sorrendek, struktúrák és a személyközi közvetítések felderítése izgalmas témákat és távlatot nyújtanak a családi szocializáció vizsgálatában.